

Лазар Радан*

Докторанд

Музеј Херцеговине у Требињу

Оригинални научни рад

УДК 271.222(497.11)-726.1

DOI: 10.7251/SIC2306051R

МИТРОПОЛИТ ЛЕОНТИЈЕ РАДУЛОВИЋ (1835–1888) – ПРВИ СРБИН ХЕРЦЕГОВАЧКИ МИТРОПОЛИТ ОД УКИДАЊА ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1766. ГОДИНЕ

Сажетак: Након укидања Пећке Патријаршије 1766. у Херцеговину, као и у друге српске области дошле су грчке владике – фанариоти. Њихово службовање углавном је оставило лош утисак. У Херцеговачкој митрополији смијенило се десет фанариотских владика у периоду 1766–1888, до доласка првих Срба на ову катедру. Тема овог рада управо јесте живот, долазак и служба истакнутог Херцеговца, митрополита Леонтија Радуловића (1888), првог Србина на катедри херцеговачких митрополита од укидања Пећке Патријаршије. Његов тежак и мученички живот био је само увертира за долазак на ову славну светосавску катедру. У раду смо се бавили његовим животним путем и службом, као и сјелимично историјом Митрополије од постанка до његове службе. Рад је настао на основу релевантне историјске литературе, необјављених и објављених извора и периодике и за циљ има да приближи значај доласка Срба на катедру херцеговачких митрополита за сам православни народ Херцеговине, као и да сачува успомену на овог значајног херцеговачког архијереја.

Кључне ријечи: Захумско-херцеговачка митрополија, митрополит, Леонтије Радуловић, црква, Мостар, Херцеговина.

* lazo998@gmail.com

Преглед историје Митрополије од оснивања до XIX вијека

Захумско-херцеговачка и приморска епархија Српске православне цркве, историјски познатија као Херцеговачка митрополија, настала је за вријеме Светога Саве. Он је у XIII вијеку, на простору приближно данашњој епархији, основао 1221. Хумску епархију,¹ о чијем оснивању није сачуван акт.² Један од њених циљева, као и епархије Зетске јесте био да се на овим просторима учврсти православље и ограничи дјелатност католичких мисионара.³ Сједиште Епархије било је на полуострву Стон, у манастиру Богородице Стонске.⁴ Оно је убрзо пребачено у Храм Светог Апостола Петра на Лиму,⁵ тако да се првобитно сједиште, као манастир, лагано угасило и до дан данас стоји необновљено.

Своје историјско име – Херцеговачка митрополија, ова дијецеза Српске православне цркве носи по области Херцеговина, која се први пут помиње половином XV вијека, тачније 1454.⁶ Своје данашње име ова област добила је по свом владару Стефану Вукчићу Косачи (1435–1466).⁷ Његова

¹ *Шематизам српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске за годину 1890*, уредио: Патрикије Ј. Поповић, (Сарајево: Штампариија Спиндлера и Лешнера, 1890), 4.

² Војислав Кораћ, „Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ђирковић, (Београд: САНУ, 1998), 85.

³ Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, књига I, (Нови Сад: САНУ – Беседа – Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000), 143.

⁴ Димитрије Богдановић, „Преображај српске цркве“, у: *Историја српског народа*, књига I, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 317–320; В. Кораћ, *Седишта двеју западних Савиних епископија...*, 85–86.

⁵ Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, (Београд: Историјски институт САНУ, 1985), 171–175.

⁶ Милан Р. Милановић, *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017), 29.

⁷ Херцег Стефан Вукчић Косача своје име је наводио на више начина. Познат је као Стефан, Стипан, Степан, Стјепан и Стиепан. (Раде Михаљчић, „Идејна подлога титуле Херцег“, у: Зборник радова са научног скупа: *Косаче – оснивачи Херцеговине*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2000), 324). Он се октобра 1448. на гробу светог Саве у манастиру Милешева прогласио за „херцега хумског и приморског“, а наредне године у априлу за „Херцега од Светог Саве“. (Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Косача и његово доба*, (Београд: Научно дело, 1964), 106). Захваљујући томе, његова титула је гласила: „Стјепан божијом милошћу херцег од св. Саве, господар хумски и приморски и велики војвода русага босанскога, кнез дрински и к тому“. (Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, друго прегледано и допуњено издање, (Београд: Штампариија Н. Стефановића и Друга, 1879), 96–97)).

област, касније названа Херцеговина, обухватала је завидну територију, простирући се од Рисна и Херцег Новог на југу, до горњег тока Лима и обронака Јахорине на сјеверу, од ушћа Цетине на западу, па све до горњег тока ријеке Мораче на истоку.⁸ Те границе биле су нешто шире у односу на границе саме Митрополије, али су се временом скоро па изједначиле.⁹

Од пада под османску власт, сједиште Херцеговачке митрополије усталило се у манастиру Тврдош. Митрополија је убрзо подијељена на двије, тзв. Требињску и Милешевску, које су се историјски опет сједињавале и чији архијереји су повремено управљали са обје Епархије.¹⁰ Ове двије Епархије историјски су биле познате и под називима Захумска, Полухерцеговачка, Петровска и др.¹¹ Херцеговачка Митрополија своје ново сједиште добила је у манастиру Дужи, убрзо након разарања Тврдоша 1694.¹² У оквиру тог манастира у који је сједиште пренио митрополит Саватије Љубибратић, посљедњи српски архијереј који је столовао у Дужима као сједишту Митрополије, био је митрополит Аксентије II Јовановић Паликућа (1751–1763). Он је сједиште из манастира Дужи пренио у Мостар, који је у то вријеме

⁸ М. Р. Милановић, *Стара Херцеговина...*, 24.

⁹ Под овим мислимо да данас област Херцеговине у потпуности улази у састав епархије Захумско-херцеговачке и приморске, као и да су сјеверне границе Херцегове земље, које су се протирале и до Јахорине историјски биле изван области Херцеговине.

¹⁰ Познато је да је свети Василије Тврдошки и Острошки управљао предјелима који су укључивали чак и манастир Морачу, што говори да је Херцеговачка митрополија била јединствена и прилично велика током службе митрополита Василија Јовановића (1639–1671).

¹¹ Ђоко Слијепчевић, „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века“, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 127–135.

¹² Манастир је најприје оштећен у великом земљотресу 1667. Братство манастира се током Великог бечког рата (1683–1699) обраћало Аустријанцима и Млечанима за помоћ. Турци су заузели манастир 1693, јер је он имао стратешки битну позицију на самој граници према Млетачкој републици. Наредне 1694. Млечани заузимају манастир и минирају га до темеља, како Турци не би могли да користе манастир. (Види: *Манастир Тврдош поводом 2000 година Хришћанства*, приредио: Ђорђе Јанковић, (Требиње: Манастир Тврдош, 2003), 26–27). Манастир је опет обновљен током Аустроугарске окупације, захваљујући Николи Руљевици из требињског Пољица, који „на развалинама старог Тврдоша“ подиже нови. (Прота Светислав Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960. до 1930. год.*, (Сарајево, СПЦО Сарајево – „Дабар“, 1991), 69).

израстао у трговински, а потом и у културни центар. Управо је у Мостару први фанариотски епископ Антим, основао Мостарску црквену општину.¹³

Средином XVIII вијека, Пећка Патријаршија је запала у дубоку кризу. Серија ратова између Османског и Хабзбуршког царства, спорадични устанци народа, као и двије сеобе Срба, обезглавили су српски народ у Османском царству. Оставши без српских архијереја, Патријаршија је била у расулу и један временски период послје 1752. била је седисвакантна.¹⁴ Ускоро, Патријаршијом су почели управљати фанариоти. Посљедњи Србин на катедри пећких патријарха био је патријарх Василије Јовановић-Бркић, који је 1763. постао патријарх. Службу је обављао само двије године, да би се 1765. на позицији пећког патријарха јавио Грк Калиник II.¹⁵ Наредне године дошло је до укидања Пећке Патријаршије. Овај чин значајно је обиљежио судбину српског народа.

Као што је већ речено, након укидања Пећке Патријаршије, фанариоти су заузели катедре епархија данашње Српске православне цркве. У току управљања Херцеговачком митрополијом, за период од 122 године, оставили су врло лошу успомену и били су, са пуним правом речено, не сви, врло омражени у народу. За једнога од херцеговачких митрополита – Јосифа, Томо Ковачевић је записао да је „био велики непријатељ народности српске и цркве хришћанске, гори од сваког Турчина“.¹⁶ Грчке владике су од народа наплаћивале неколико пореза¹⁷ и често им узимали и посљедње што су имали. За владика Дионисија остало је записано да је по Босни за свештенике производио и обичне чобане, само да би од њих узео новац. Неријетко се дешавало да одрасли нису били крштени јер њихове породи-

¹³ Владимир Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, (Београд: СПО Мостар, 1933), 34–35.

¹⁴ Лат. *sedes + vacantia*, односно празна столица. Подразумијева појам периода када на једној архијерејској катедри нема епископа, тј. када је епархија без свог епископа.

¹⁵ Радован Самарџић, „Српска црква у Турском царству 1690–1766“, у: *Историја српског народа*, књига IV – 1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 531–545.

¹⁶ Т. Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине...*, 85.

¹⁷ Од тих пореза набројаћемо неке: свака кућа му је плаћала по грош годишње за порез под именом батик или димарина, на име данка давано му је 3–4 гроша годишње, сами свештеници су именовање на функције плаћали по 25 гроша, а за освјештање цркве фанариоти су узимали и по 5.000 гроша. (Види: Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књига II, (Београд: Српска књижевна задруга, 2002), 470–471).

це нису имале новца за то, а владике нису хтјеле да их крсте без накнада.¹⁸ Захваљујући томе, није било чудо да су фанариоти били оцрњени и омражени у народу.¹⁹

Њихова улога посебно је била лоша, односно била је маргинална и дефетистичка, у току устанака зубачког и корјенићког војводе Луке Вукаловића. Фанариоти не само да нису подржавали устанак, већ су, како каже Васо Пелагић, „јавне окружнице писали и свуд по мирним крајевима народу шиљали, а и сами у судницама, зборовима и црквама читали: да свак мирно, у царском здрављу, своје послове врши и да нигђе не помаже нити ступа у коло усташа, који су, веле свети оци, отпали од Бога и народа...“.²⁰

Једним кратким освртом, поменућемо имена грчких владика у Херцеговини. Први грчки владика у Херцеговини био је *Антим*, који је основао црквену општину у Мостару – новом сједишту Херцеговачке митрополије.²¹ *Антим* је дошао у Херцеговину 1767, али се о његовој служби зна мало. Већ 1772. спомиње се митрополит *Ананије*, за кога је архимандрит Јоаникије Памучина оставио запис да је био „жесток, с напрасним грчким духом“.²² Митрополит *Ананије* умро је 1802. у Мостару, након тридест година службе.²³ Његов наслједник био је цариградски Грк *Јеремија*. У Мостар је дошао 1803. На мјесто митрополита је дошао управо у току припрема Првог српског устанка и према записима архимандрита Гаговића, био је одан руском двору. Умро је у Мостару 1815.²⁴ Митрополита *Јеремију* наслиједио је *Јосиф*, титуларни кратовски епископ. У Херцеговини се задржао све до 27.

¹⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 470–471.

¹⁹ Иако је и наше мишљење о фанариотским владикама критички лоше настројено, без намјере да улазимо у дубљу анализу њиховог дјеловања, скрећемо пажњу да су они искључиво били одраз слике и прилике периода у коме су дјеловали. Упркос томе, као црквени великодостојници могли су поступати пријатније према својој пастви.

²⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 472.

²¹ Од како је митрополит Аксентије II (1751–1763) пребацио сједиште у Мостар, овај град је остао сједиште Херцеговачке митрополије и потоње Захумско-херцеговачке и приморске епархије све до данас, са изузетком периода Рата у Босни и Херцеговини и неколико поратних година.

²² В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 42.

²³ О њему види: Недељко Радосављевић, „Ананије, митрополит захумско-херцеговачки (1772–1802)“, у: Зборник радова са научног скупа на тему *Осам вијекова Светосавља у Херцеговини*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2020), 203–216.

²⁴ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 44–46.

јула 1836. Био је горд и грамзив човјек, о чему свједочи и поменути запис Томе Ковачевића. Умјесто њега, на катедру је 1837. дошао још један цариградски Грк, *Прокопије*. Он се задржао на служби тек нешто више од десет мјесеци и опозван је исте године.²⁵ Бугарин *Авксентије* постао је митрополит 1838. За њега је Серафим Шолаја, један од тројице мостарских пароха, записао да је био постник и богомољац, али „никад га богомољнијега, а неумољнијега“. Задржао се у Мостару до 1848. Остао је запамћен као једини архијереј против кога је народ отворено протествовао.²⁶

*Авксентије*в наслједник био је митрополит *Јосиф*, који је по други пут дошао у Херцеговину 1848, задржавши се овај пут до 1854. Према подацима *Босанско-херцеговачког источника* за 1892, његов наслједник био је *Партеније*, који се задржао само годину дана у Херцеговини, да би потом митрополијом управљао *Герасим*, све до 1863. Са друге стране, Владимир Ћоровић је сматрао да је *Јосифа* директно наслиједио *Григорије*, који је дошао у Херцеговину 1854.²⁷ Он се задржао у Херцеговини до 1861. Тада је епархија остала седисвакантна на три године, да би потом за митрополита био именован Бугарин *Прокопије*, за вријеме чије управе је саграђен Саборни Храм Свете Тројице у Мостару, данас сједиште Захумско-херцеговачке епархије.²⁸ Премјештен је по својој жељи у Мелник 1875.²⁹

Митрополит *Игњатије*, посљедњи фанариот, дошао је у Мостар 29. јула 1875, на сами почетак Херцеговачког устанка.³⁰ Био је пркосан и образован владика и није се слагао са потоњим аустроугарским режимом. Око једног разграничења са Новопазарским санџаком, митрополит је уложио протест на цијепане своје Митрополије, па је тако пао у немилост. Пензионисан је 15. фебруара 1888.³¹ Већ наредни дан, Свети синод Цариградске

²⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 479–480.

²⁶ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 52–55.

²⁷ Исто, 55–58; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 481.

²⁸ Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, (Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић, 1996), 412.

²⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 481.

³⁰ Мирјана Савић, „Митрополит Игњатије Икономидис (1875–1888) и Херцеговачки устанак 1875–1878“, *Видослов*, 57, година 19, (2012): 109.

³¹ Милош Благојевић, *Захумско-херцеговачка епархија и митрополија*, (Београд: Свет књиге, 2009), 76–77; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 482.

Патријаршије је изабрао Србина, а уједно и Херцеговца, Леонтија Радуловића за херцеговачког митрополита и тако након 122 године фанариотске службе, ово достојанство пренио на једног српског владику.

Живот и дјело митрополита Радуловића

Митрополит Леонтије Радуловић био је први Херцеговац на катедри херцеговачких митрополита након 1765. и краја службе митрополита Стефана Милутиновића–Мркоњића. Додатак презимену – Мркоњић асоцирао је на поријекло митрополита Стефана из села Мркоњићи, надомак Требиња.³² Значајно је споменути да је његов претходник, митрополит Аксентије II Јовановић–Паликућа (1751–1763) такође био Требињац, родом из села (данас приградског насеља) Мостаћи.³³ Како је од укидања Пећке Патријаршије 1766. ова катедра била искључиво резервисана за грчке владике, именовање митрополита Радуловића било је врло значајно за сву паству у Херцеговини.

Писање о животу и дјелу митрополита Радуловића прилично је компликовано. Иако се не ради о томе да је опус података недоступан, проблем прави ситуација у којој је Радуловић био на митрополијском трону тек пола године. На тај начин, он представља архијереја који је убједљиво најмање времена у историји управљао овом Митрополијом. Управо та ситуација је вјероватно произвела ранији недостатак података, као и интересовање за писање о његовом животу и дјелу. С тим у вези, управо овај рад јесте покушај да се тај недостатак колико толико надомјести.

³² М. Благојевић, *Захумско-херцеговачка епархија...*, 73. Овдје треба скренути пажњу да је презиме херцеговачког митрополита Стефана Милутиновића (1763–1765) Милош Благојевић погрешно написао као Радивојевић. Да се ради о грешки, свједочи неколико радова, шематизам митрополије за 1890, као и највећи свједок – споменик у самом манастиру Дужи на коме пише Милутиновић. (Види: *Шематизам српско-православне митрополије...*, уредио: Патрикије Ј. Поповић, (Сарајево: Штампариија Спиндлера и Лешнера, 1890), 8, 40–41; Недељко Радосављевић, „Херцеговачки митрополити 1766–1878“, *Историјски часопис*, LVII, (2008), 176; https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 (приступљено: 22. марта 2023. у 00.41).

³³ С. Вуковић, *Српски јерарси...*, 10.

Леонтије Радуловић рођен је 1835. у селу Туље у близини Требиња. На рођењу је добио име Лазар.³⁴ Школовао се најприје у Мостару 1844–1849, а потом у манастиру Дужи, у оквиру школе коју су основали Серафим Перовић (митрополит 1889–1903) и Нићифор Дучић.³⁵ Своје школовање у Мостару, Радуловић је провео код свог рођеног ујака, архимандрита Јоаникија Памучине. Након окончања школовања у манастиру Дужи, започео је богословију у Београду, али је убрзо због болести напустио. Замонашио га је митрополит Григорије у Фочи 12. марта 1856. Тада је добио монашко име – Леонтије. Исте године је рукоположен за јерођакон, а затим и за јеромонаха манастира Дужи.³⁶

У том периоду, његов животни пут је нагло постао занимљивији, јер се млади Радуловић прикључио покрету војводе Луке Вукаловића. Једно вријеме је обављао дужност писара, а онда је био посредник између устаника и руског конзула у Дубровнику. Због тих посредовања и акција, аустријске власти су премјестиле душке калуђере Јевстатија Дучића, Мелентија Перовића и Леонтија Радуловића из Дубровника у Задар³⁷, како би се везе у потпуности прекинуле.³⁸ Након завршетка устанка, Радуловић

³⁴ Шематизам из 1890. наводи да је Леонтијево свјетовно име било Лазар, док у својој књизи биографских одредница Јован С. Радојчић наводи да је његово име било Лука. Рајко П. Вукашиновић се слаже да му је име било Лазар, док је, како он наводи, Лука био његов надимак. То је сасвим сигурно навело Радојчића на грешку. (*Шематизам српско-православне...*, уредио: Патриције Ј. Поповић, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 112; Јован С. Радојчић, „Радуловић Лука Леонтије“ у: *Срби западно од Дунава и Дрине*, П–Ш, књига III, (Нови Сад: Прометеј, 2009) 390; Рајко П. Вукашиновић, „Митрополит Леонтије Лука Ђуричин Радуловић (1835–1888)“ у: *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека*, (Требиње: Глас Требиња, 2013), 447).

³⁵ Лазар Радан, „Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у Босанској Вили“, *Вигослов*, 89, година 30, (2023): 88.

³⁶ *Шематизам српско-православне митрополије...*, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 12, 112–113; Ђ. Слипчевић, *Историја српске православне...*, 501.

³⁷ Аустријски извјештаји су говорили да је Леонтије Радуловић, баш као и Мелентије Перовић, био укључен у борбе, али и да је у једном тренутку био одсутан из истих. Сматрали су да је то било мотивисано покушајима да се они пошаљу у једну тајну мисију преко границе, али без сазнања сврхе те мисије. За обустављање те мисије агитовао је и Омер-паша Латас, бојећи се да ће тим чином бунити народ у Далмацији и подстицати га на устанак. (Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа-Гацко: СПКД „Просвјета“ Гацко – Билећа, 2007), 839–840).

³⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878. god*, књига 2 – dio 2, (Trebinje: IKP „Svjetlost“ Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 500; Владимир Ћоровић,

се вратио у Мостар и постао парох умјесто покојног Прокопија Чокорила.³⁹ Овдје је битно истаћи да су аустријске власти, односно далматински намјесник Лазар Мамула, сматрале да су управо набројани калуђери манастира Дужи били носиоци Вукаловићеве устаничке идеје. Сматрајући да Лука Вукаловић и не би подигао устанак да није било њих, писао је да „све док су у земљи ови калуђери и док они управљају манастирима, у Херцеговини ће бити стално немира и устанака“.⁴⁰ Није се преварио.

Устаничка идеја и жеља за ослобођењем у Херцеговини су увелико тињале и након пропасти устанака Луке Вукаловића. У том периоду, министар владе у Београду, Илија Гарашанин стварао је мрежу сарадника на простору Херцеговине, како би се управо ту створио један значајан пункт за устанак против Турака. Гарашанин је 1865. за повјереника у Херцеговини поставио архимандрита Серафима Перовића,⁴¹ чији је један од помоћника био управо и Леонтије Радуловић – душки калуђер. Шездесетих година XIX вијека у службу владе Србије активно се укључио и Мићо Љубибратић. Он је постао такође повјереник владе у Београду за устаничку ствар у Херцеговини, са задатком да се све спреми за устанак током 1867. Иако је све изгледало да ће се устанак заиста подићи и иако је Радуловић активно учествовао у његовим припремама, од устанка није било ништа. У току године пао је режим Илије Гарашанина, а идуће године убијен је кнез Михајло. Тако су устаничке идеје доживиле слом на одређени временски период.⁴²

Лука Вукаловић и херцеговачки устанци 1852–1862, (Београд: Удружење Требињаца „Јован Дучић“, 2018), 104–105.

³⁹ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 94.

⁴⁰ Драга Мاستиловић, „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878–1918. године“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, (Требиње–Мостар: Епархија ЗХиП – Видослов, 2022), 269.

⁴¹ Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 186–188.

⁴² Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 61–63; Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињаца“, у: *Зборник радова са научног скупа историчара на тему: Српско национално питање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 131–135.

Везе и рад на организовању устанка, ускоро су Леонтија Радуловића скупо коштале. Наиме, сазнавши за везе архимандрита Серафима Перовића са српском владом, османски валија Сафет-паша је почео са систематским прогонима сарадника на организацији устанка. Током 1870. у Мостару су ухапшени Јован Перовић, учитељ и брат Серафима Перовића и Леонтије Радуловић, а у истом периоду је приведен и сам Серафим Перовић.⁴³ Османске власти су прије тога детаљно претресле манастир Житомислић. Код Перовића је нађена преписка у којој је по основу увида у исту пронађена веза са одборима за подизање устанка у Београду, Загребу и Дубровнику. Такође, потврђено је и да је Перовић са сарадницима, укључујући дакле и Леонтија Радуловића, из Русије примио 15.000 дуката, које је подијелио у земљи.⁴⁴ Детаљним претресима нађено је Леонтијево писмо у коме је он честитао Нову годину Серафиму Перовићу, написавши на крају „догодине, ако Бог да, на Косову да браћу ослободимо од турског јарма“. То је било сасвим довољно за осуду. Против приведених и ухапшених је поведен судски процес у оквиру кога је утврђена кривица свих и исти су осуђени на робију. Јован и Серафим Перовић, као и Леонтије Радуловић одведени су у прогонство, најприје у Триполи, а затим у град Мурзук у области Феџан – Фезан у Африци.⁴⁵

Леонтије Радуловић је у изгнанству провео шест година. Према писању Владимира Ћоровића, османска влада је рачунала да ће се стање у земљи, које се заоштрило избијањем Херцеговачког устанка, смирити ако помилује и у земљу врати Леонтија Радуловића и његове сапатнике и саборце. Ипак, та нада их је страшно преварила. Устанак не само да није утихнуо, него је букнуо још јаче, а и сам Радуловић није остао у земљи. Вративши се 1876, након искрцавања у Дубровнику, одмах је отишао у Црну Гору, гдје је живио наредне три године. Од 1879. опет се вратио у Мостар. Исте године, 1. јануара, рукоположен је у чин архимандрита и

⁴³ Тодор Дутина, Драга Мاستиловић, *Херцеговина кроз вијекове*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2012), 340.

⁴⁴ V. J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka...*, 586–587; *Шематизам српско-православне митрополије...*, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 116–117.

⁴⁵ Р. П. Вукашиновић, *Митрополит Леонтије Лука Ђуричин Радуловић...*, 449.

постао је помоћник – секретар митрополиту Игњатију.⁴⁶ Радуловић је тада одликован витешким крстом ордена Франца Јозефа I.⁴⁷ У Мостару је, на позицији помоћника митрополита Игњатија остао све до именовања за херцеговачког митрополита.

У том периоду архимандрит Радуловић имао је занимљиву етапу живота у односима са новим окупационим властима. Најприје се нашао као потписник *Меморандума* против нових власти, који је у јулу 1880. владару упутила мостарска црквеношколска општина.⁴⁸ У овире истог, наглашено је да нова власт није имала поштовања према српској вјери, обичајима, језику и писму. Такође је напоменуто да је положај српског народа био тежи него под Турцима. „Раније турски чиновници нису никад порицали српску народност...“; писало се у оквиру *Меморандума*.⁴⁹ Те активности биле су увод за поновно протјеривање архимандрита Радуловића. Он је био упетљан у проблем око новог *Закона о војној обавези* од 4. новембра 1881, који је био повод за Херцеговачки устанак из 1882.⁵⁰ Потпис против тога закона дао је митрополит Игњатије. Леонтије Радуловић, Ристо Иванишевић и Јован Љепава су због противљења истом и због конкретног рада на подизању устанка при мостарској црквеношколској општини били протјерани од стране Земаљске владе, а на приједлог сарадника власти Јефта Бјелобрка⁵¹. Он је тада заједно са својим пријатељима из мостарске

⁴⁶ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 94; *Шематизам српско-православне митрополије...*, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 12; Ј. С. Радојчић, *Радуловић Лука Леонтије...*, 390.

⁴⁷ *Шематизам српско-православне митрополије...*, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 12.

⁴⁸ Д. Мاستиловић, *Митрополија херцеговачко-захумска...*, 275.

⁴⁹ Боривоје Милошевић, „Епархија Захумско-херцеговачка током аустроугарске управе у Босни и Херцеговини“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: *Осам вијекова Светосавља у Херцеговини*, (Гацко: Просвјета, 2020), 267.

⁵⁰ Види: Божо Маџар, „Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско–просвјетну самоуправу“, у: *Прилози*, бр. 16, година XV, (Сарајево: Институт за историју, 1979), 90–95.

⁵¹ Власти су у том периоду за себе придобиле Јефта Бјелобрка, који је још крајем 1880. почео сарађивати са властима. Захваљујућу залагању др Милутина Кукуљевића, Бјелобрк је нарочито сарађивао током 1881. Тада је он и скренуо пажњу властима на Риста и Тодора Иванишевиће, Игњата Гатала и управо Лентија Радуловића, кога је, према његовом мишљењу, требало протјерати из Мостара и то у манастир Дужи. (Види: Hamdija Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 69).

црквеношколске општине пребачен у затвор у Осијек, да би убрзо потом био пуштен и опет се вратио у Мостар.⁵²

Након овог хапшења и протјеривања, а нарочито након учешћа у организацији самог устанка у Херцеговини 1882, дотадашњи углед архимандрита Радуловића био је још већи. Он је сматран не само борцем за слободу, већ и достојним црквеним лицем међу паством у Мостару што је, у односу на фанариотску службу и омраженост црквених лица међу народом, било озбиљно признање. Већ тада га је народ називао мучеником.⁵³ То је несумњиво Леонтија Радуловића издигло за првог кандидата за новог херцеговачког митрополита крајем осамдесетих година XIX вијека.

Аустроугарском режиму је управо и одговарао такав кандидат, јер је преко његове популарности држава хтјела да приђе народу у Мостару и Херцеговини, како би се покушала обрачунати са немирном мостарском црквеношколском општином.⁵⁴ Земаљска влада је сматрала да је затворска казна била архимандриту за наук, као и да ће захваљујући њој, а и свом слабом здрављу, Радуловић бити лојалан властима. У каквој је позицији он био, довољно говори један опис барона Апела који је навео да је Радуловића тешка судбина поучила „опрезности и дубоком неповјерењу, које му је својствено као и сваком Херцеговцу, само још у већој мјери“.⁵⁵ Он је у самом Мостару против себе имао Јефта Бјелобрка, чија је струја заговарала Серафима Перовића за митрополита. Уз то, Игњатије је још увијек био присутан и пријетио је да још једном учини неки преступ против државе, па је влада одлучила да именоване за новог митрополита убрза. Одлуком цара Франца Јозефа I (1848–1916), архимандрит Леонтије Радуло-

⁵² Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1983), 49–50, 108–109.

⁵³ Исто, 52.

⁵⁴ Не само да им је одговарао неко попут њега, него су се власти бојале да случајно Цариградски патријарх не предложи за митрополита Саву Косановића, бившег дабробосанског митрополита (1881–1885), који се налазио у Црној Гори. Косановић је имао велики углед међу српским народом и као такав сметао је и турским и садашњим аустроугарским властима. Податке о њему види: Жарко Лековић, „Страдање свештенства у Старој Херцеговини 1804–1918“, у: *Историјски радови*, (Никшић: Институт за српску културу, 2022), 292–293). О њему је најпотпунију монографију написао академик Војислав Максимовић под насловом „Митрополит Сава Косановић 1839–1903“.

⁵⁵ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине...*, 53.

вић именован⁵⁶ је за новог херцеговачког митрополита и наслѣдника пензионисаног Игњатија, 19. марта 1888.⁵⁷ Овај царски декрет о именовану је написан на ћирилици, а и сам цар Франц Јозеф се на њега потписао ћирилицом!⁵⁸ То потврђује тежњу режима да мостарским Србима, који су у овим тренуцима били најактивнији противници режима у одбрани своје културе, вјере, права, језика и писма, покуша и на овај начин подићи.⁵⁹

Иако је његово име помињано на сједници ЦШО Мостар почетком априла 1888⁶⁰, на сједници одржаној 9. (21) априла 1888. помиње се одлука цара Франца Јозефа о именовану Леонтија Радуловића за митрополита.⁶¹ Чланови ЦШО су били задовољни избором, а архимандрита Радуловића су већ називали митрополитом. Чак су му и одобрили позајмицу из благајне манастира Житомислић.⁶² Идући дан, на сједници општине рас-

⁵⁶ Православље у Босни и Херцеговини било је у незавидном положају. Питање цркве и њеног рјешења покренуто је одмах након окупације. Најприје је постојала идеја да се епархије – митрополије са простора Босне и Херцеговине прикључе Карловачкој митрополији, али када је та иницијатива пропала, сама Аустроугарска је ријешила црквено питање. Држава је у директним договорима са Цариградском Патријаршијом обезбједила да се православна црква у Босни и Херцеговини стави под надлежност државе. Сам цар именован је митрополите, који су плату примали од државе и нису смјели узимати новац од своје пастве. Као надоканду цариградском патријарху је одређено давање од 58.000 гроша које је намиривала Аустроугарска. Новоименовани митрополити од стране цара, имали су за обавезу да буду лојални Монархији, да у обредима помињу име цариградског патријарха, да од њега набављају свето миро и траже благослов за именоване. Посљедње је било штура формалност. На основу тога, Аустроугарска држава и Цариградска Патријаршија потписале су црквену Конвенцију 31. марта 1880. у оквиру које су потврдиле наведене одлуке у виду чланова. На основу тога, Леонтије Радуловић је именован за митрополита од стране цара Франца Јозефа. (*Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*, приредили: Бојан Стојнић и Радован М. Пилиповић (Бањалука-Београд: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив СПЦ, 2020), 58–59).

⁵⁷ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине...*, 53; Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*, (Београд: Catena mundi, 2017), 347.

⁵⁸ Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини...*, 210.

⁵⁹ Исте године основане су и „Гусле“, српско пјевачко друштво. Ово друштво убрзо је постало носилац друштвеног, провјетног и културног живота и постојања Срба у Мостару, а самим тим и у Херцеговини. (Види: *Педесет година Српског пјевачког друштва „Гусле“ у Мостару (1888–1938)*, (Нови Сад: Балканија, 2018). Фототипско издање из 1938).

⁶⁰ Записник са сједнице Српске православне црквеношколске општине Мостар, записник бр. 3, 3. (15) априла 1888. (у даљем тексту ЗС СПЦШО Мостар, записник бр).

⁶¹ ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 5, 9. (21) април 1888.

⁶² ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 7, 27. април (9. мај) 1888.

прављано је о самој свечаности за устоличење, као и о дочеку за високе званице, са намјером да Војислав Шола држи говор.⁶³ Он је, по благослову цариградског патријарха Дионисија V, хиротонисан је у Мостару 1. (12) маја 1888. Хиротонију је извршио дабро-босански митрополит Ђорђе Николајевић уз саслужење зворничког митрополита Дионисија и умировљеног херцеговачког митрополита Игњатија. Нови митрополит Радуловић се у току своје приступне бесједе обратио вјерном народу и свештеницима, радосно их поздрављајући и сугеришући им да од тада при сваком бослужењу помињу његово име ријечима „опреосвештењејшем, архиепископје и митрополитје нашем Леонтији“.⁶⁴ Хиротонији је присуствовао изасланик Земаљске владе, барон Апел, коме се у оквиру бесједе митрополит Радуловић нарочито захвалио, посебно поменувши хвале на рачун цара Франца Јозефа.⁶⁵ ЦШО је на сједници од 3. (15) маја само констатовала овај догађај, а и то је урадила након захваљивања митрополита Радуловића општини на помоћи за постављање.⁶⁶

Нови митрополит Радуловић није се дуго задржао на овој катедри. Само неколико мјесеци након хиротоније, преминуо је у Мостару, 12. (24) октобра 1888.⁶⁷ Преминуо је од посљедица туберкулозе.⁶⁸ Његова смрт заправо није била велико изненађење, иако је митрополит био релативно млад човјек у тренутку смрти. Она је била посљедица болести, као и дугогодишње тортуре и изгнанства, нарочито за вријеме Османског царства, али и касније Аустроугарске.

ЦШО углавном није спомињала митрополита за овај временски период. Његово име поменуто је само на двије сједнице, и то на оној одржаној током 21. августа (2. септембра) 1888. када се помињала куповина једне куће за митрополитску резиденцију⁶⁹, као и на оној од 15. (27) октобра 1888. Ова друга сједница одржава је три дана након смрти митрополита, и на њој је расправљано о гробном мјесту митрополита. Одлучено је да оно

⁶³ ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 8, 28. април (10. мај) 1888.

⁶⁴ *Дабро-босански источник*, бр. 5(11), година II, мај 1888, 66.

⁶⁵ *Дабро-босански источник*, бр. 5(11), година II, мај 1888, 68.

⁶⁶ ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 10, 3. (15) мај 1888.

⁶⁷ *Дабро-босански источник*, бр. 10(16), година II, октобар 1888, 145.

⁶⁸ С. Вуковић, *Српски јерарси...*, 286.

⁶⁹ ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 29, 21. август (2. септембар) 1888.

буде у новој цркви, односно Саборном Храму Свете Тројице у Мостару.⁷⁰ Тако је и било, како је писао *Дабро-босански источник*. Митрополиту је одржано опијело у новој цркви и сахрањен је на њеној средини.⁷¹

За његову смрт везана је једна од најзначајнијих иницијатива какве такве сарадње Срба и Хрвата у Мостару за вријеме Калајевог режима (1882–1903). Наиме, када је митрополит преминуо, мостарски Хрвати су имали намјеру да и на католичкој цркви звони посмртно звоно, што је бискуп Буцоњић одлучно одбио. То је резултирало појавом једног „Огласа“ у граду, потписаног са „домаћи“ у оквиру кога се позивало на слогу и прекоријевао овај гест бискупа. Дијелове текста преносимо и они кажу да: „чудно је да се не би могло допустити звоњење ако би Владика умирао, баш чудновато! Бива да се ми грађани ни у чем не радимо приближити к браћи суграђаном, него зар да вазда живимо у мржњи на корист незна се кога? Та барем у оваквијем згодама.... Оваки поступак грађанство осуђује пошто је очито да се наше старешинство црквено ни у чем не стара о зближењу...“. На крају самог „Огласа“ се упозорава на могућност опадања ауторитета фрањеваца, управо због оваквих супротности у односу на народно размишљање.⁷²

Ову иницијативу је окружни предстојник Милер оцијенио као прву такву у оквиру које на површину избија тенденција приближавања католика и православаца на словенској бази. У прилог томе је ишла и намјера Марка Шешеља, досељеног Далматинца и Хрвата да на сандук покојног митрополита стави вијенац са натписом: „Покојом Митрополиту народном пријатељу, заговорнику братске слоге – Хрватска Младеж Мостарска“. Ово је одмах осујећено, а Шешељ је за сваки случај ухапшен и задржан на три дана у притвору.⁷³ Циљ овог хапшења свакако је било осујећивање било какве сарадње Срба и Хрвата, али и стварања било које врсте опозиционог католичког покрета међу грађанством које, као што смо видјели, није стајало на истим становиштима као фрањевци.

⁷⁰ ЗС ЦШО Мостар, записник бр. 37, 15. (27) октобар 1888.

⁷¹ *Дабро-босански источник*, бр. 10(16), година II, октобар 1888, 145.

⁷² Т. Краљачић, *Калајев режим...*, 213–214.

⁷³ Исто, 214.

Упркос томе, вјерни народ херцеговачке митрополије достојно је сахранио свог митрополита. Сахрањен је у новом Саборном Храму Свете Тројице на Бјелушинама, одмах испод владичанског стола.⁷⁴ На мјесту гдје је сахрањен подигнут је саркофаг вајара Ивана Рендулића и тако је његов гроб обиљежен једним лијепим умјетничким дјелом.⁷⁵ Своју службу тако је окончао први Херцеговац и Србин од 1766. на катедри херцеговачких митрополита, након само неколико мјесеци.

Митрополита Леонтија Радуловића наслиједио је његов саборац из устаничког и изгнаничког периода и још један Требињац на катедри херцеговачких митрополита, Серафим Перовић. Одмах по смрти митрополита Радуловића, архимандрит Перовић је најприје именован за администратора митрополије, да би потом 26. фебруара 1889. био именован од стране цара Франца Јозефа за херцеговачког митрополита. Уз присуство царско-краљевског комесара и уз благослов патријарха Дионисија V, Перовић је хиротонисан за митрополита 16. априла 1889. у Мостару.⁷⁶ На катедри херцеговачких митрополита, митрополит Серафим Перовић остао је све до своје смрти 17. фебруара 1903.⁷⁷ Значај његовог столовања је у многоме већи, нарочито јер је већи дио свог имања оставио фонду за помагање српских школа.⁷⁸ На тај начин, Херцеговина је за насљедника митрополита

⁷⁴ Посмртни остаци митрополита Радуловића почивали су мирно у Саборном храму свете Тројице у Мостару све до 1992. У току Рата у Босни и Херцеговини, тачније на самом његовом почетку, овај велелепни храм и катедрално мјесто Херцеговачке митрополије бездушно је уништен. Храм који је уз стару цркву и Владичански двор изражавао присуство и идентитет мостарских Срба најприје је запаљен, а затим двапут миниран током јула 1992. Тада је и оштећен гроб са посмртним остацима митрополита Радуловића. (Радомир Станић, *Стара православна гробља Мостара*, (Мостар: СПЦО Мостар, 2021), 14). Током обиласка рушевина Саборног храма у намјери за обнављањем истог, у остацима храмовног комплекса пронађен је и гроб Леонтија Радуловића. У оквиру гроба његово тијело пронађено је нетрулежно и цијело, упркос условима којима је било изложено у периоду 1992–2009, као и временском периоду од 1888. Његови посмртни остаци есхумирани су 13. новембра 2009. и положени у ковчег у Стару цркву Рођења Пресвете Богородице, до обнове храма. Након обнове, поново су положени у Саброни Храм Свете Тројице. (Извор: <http://arhiva.eparhija-zahumskohercegovaacka.com/node/2351> (приступљено: 22. марта 2023. у 1.10).)

⁷⁵ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска...*, 94–95; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне...*, 501.

⁷⁶ *Дабро-босански изворник*, бр. 6, година III, 15. март 1889, 81–83.

⁷⁷ *Глас Црногорца*, бр. 9, 22. фебруар 1903; С. Вуковић, *Српски јерарси...*, 441.

⁷⁸ *Застава*, бр. 49, 4. март 1903.

Радуловића добила још једног српског црквеног великодостојника из Требиња и Херцеговине. То је била још једна битна ствар за вјерни народ ове Митрополије, коме је долазак самог митрополита Радуловића на положај, послије толико година фанариотске службе, био од изузетног значаја.

Закључак

Митрополит Леонтије Радуловић, иако се задржао тек нешто више од пет мјесеци на положају архијереја Херцеговачке митрополије, међу својим вјерним народом остао је упамћен као благ и побожан човјек, мученичког и тешког живота. Још од својих младих дана, активно се залагао за ослобођење Херцеговине и свог народа од османске власти, учествујући у устанничким операцијама војводе Вукаловића, као и у припремама и помоћи у почетку устанка из 1875. Тај ослободилачки дух пратио је Радуловића све вријеме његовог живота. Захваљујући истом, био је хапшен и малтретиран од стране османских власти, а потом и изгнан преко Блиског истока у Афрички град Мурзук у области Фезан. Измучен и напаћен, послије шест година изгнанства, коначно се скрасио у Мостару почетком осамдесетих година XIX вијека, гдје је и окончао свој живот. У Мостару је најприје био секретар посљедњем фанариотском митрополиту Игњатију, гдје је по други пут хапшен и на тај начин поново малтретиран само овај пут од нових окупационих власти, прије него је постао духовни предводник свог народа у Херцеговини. На катедри херцеговачких митрополита, као први Србин послије 122 године службе фанариота, остао је само пет мјесеци, прерано прекинувши своју службу. Упркос кратком периоду службе, он је скоро читаву деценију био директно укључен у све активности Срба у Мостару и околини, оставивши дубок траг у истим. Позитивна мисао о њему и његовом службовању међу Херцеговцима остала је упечатљива и до дан данас, а његове нетрулежне мошти свједоче његовој оданости вјери, Богу и цркви, и на крају и свом народу Херцеговине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Записници са сједница Српске православне црквеношколске општине Мостар (ЗС ЦШО Мостар), година: 1888.

Објављени извори:

Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, приредили: Бојан Стојнић и Радован М. Пилиповић (Бањалука–Београд: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив СПЦ, 2020).

Ковачевић, Томо, *Опис Босне и Херцеговине*, друго прегледано и допуњено издање, (Београд: Штампариија Н. Стефановића и Друга, 1879).

Манастир Тврдош поводом 2000 година Хришћанства, приредио Ђорђе Јанковић, (Требиње: Манастир Тврдош, 2003).

Педесет година Српског пјевачког друштва „Гусле“ у Мостару (1888–1938), (Нови Сад: Балканија, 2018). Фототипско издање из 1938.

Шематизам српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске за годину 1890, уредио: Патрикије Ј. Поповић, (Сарајево: Штампариија Спиндлера и Лешнера, 1890).

Периодика:

Глас Црногорца, Цетиње 1903.

Застава, Нови Сад 1903.

Дабо-босански источник, Сарајево 1888–1889.

Монографије:

Bataković, Dušan T, *The foreign policy of Serbia (1844–1867)*. Ilija Garašanin's Načertanije, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014).

- Берић, Душан, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, друго издање, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Гацко – Билећа, 2007).
- Благојевић, Милош, Медаковић, Дејан, *Историја српске државности*, књига I, (Нови Сад: САНУ – Беседа – Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000).
- Благојевић, Милош, *Захумско-херцеговачка епископија и митрополија*, (Београд: Свет књиге, 2009).
- Вуковић, Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, (Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић, 1996).
- Давидовић, Светислав Прота, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960. до 1930. год)*, (Сарајево: СПЦО Сарајево – „Дабар“, 1991).
- Дутина, Тодор, Мاستиловић, Драга, *Херцеговина кроз вијекове*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2012).
- Јанковић, Марија, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, (Београд: Историјски институт САНУ, 1985).
- Каридџић, Намдија, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958).
- Кораћ, Војислав Ј, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878. god*, књига 2 – dio 2, (Trebinje: ИКР „Svjetlost“ Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
- Краљачић, Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*, (Београд: Catena mundi, 2017).
- Маџар, Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1983).
- Милановић, Милан Р, *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017).
- Радан, Лазар, *Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023).
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002).
- Станић, Радомир, *Стара православна гробља Мостара*, (Мостар: СПЦО Мостар, 2021).
- Ћирковић, Сима, *Херцег Стефан Косача и његово доба*, (Београд: Научно дело, 1964).
- Ћоровић, Владимир, *Мостар и његова српска православна општина*, (Београд: СПО Мостар, 1933).
- Ћоровић, Владимир, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци 1852–1862*, (Београд: Удружење Требињаца „Јован Дучић“, 2018).

Научни чланци:

- Кораћ, Војислав, „Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, (Београд: САНУ, 1998), 85–91.
- Лековић, Жарко, „Страдање свештенства у Старој Херцеговини 1804–1918“, у: *Историјски радови*, (Никшић: Институт за српску културу, 2022), 272–299.
- Маџар, Божо, „Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско–просвјетну самоуправу“, у: *Прилози*, бр. 16, година XV, (Сарајево: Институт за историју, 1979), 77–102.
- Милошевић, Боривоје, „Епархија Захумско-херцеговачка током Аустроугарске управе у Босни и Херцеговини“, у: Зборник радова са научног скупа: *Осам вијекова Светосавља у Херцеговини*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2020), 266–288.
- Михаљчић, Раде, „Идејна подлога титуле Херцег“, у: Зборник радова са научног скупа: *Косаче – оснивачи Херцеговине*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2000), 308–341.
- Радан, Лазар, „Војвода Мићо Љубибратић у Херцеговачком устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца“, у: Зборник радова са научног скупа историчара на тему: *Српско национално питање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 126–153.
- Радан, Лазар, „Читуља митроносном архимандриту Нићифору Дучићу у *Босанској Вили*“, *Видослов*, 89, година 30, (2023), 87–93.
- Радосављевић, Недељко, „Ананије, митрополит захумско-херцеговачки (1772–1802)“, у: Зборник радова са научног скупа на тему *Осам вијекова Светосавља у Херцеговини*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2020), 203–216.
- Радосављевић, Недељко, „Херцеговачки митрополити 1766–1878“, *Историјски часопис*, LVII, (2008), 175–197.
- Савић, Мирјана, „Митрополит Игњатије Икономидис (1875–1888) и Херцеговачки устанак 1875–1878“, *Видослов*, 57, година 19, (2012), 105–117.

Монографске студије:

- Богдановић, Димитрије, „Преображај српске цркве“, у: *Историја српског народа*, књига I, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 315–328.

Мастиловић, Драга, „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878–1918. године“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, (Требиње–Мостар: Епархија ЗХиП – Видослов, 2022), 269–344.

Самарцић, Радован, „Српска црква у Турском царству 1690–1766“, у: *Историја српског народа*, књига IV – 1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1986), 531–551.

Слијепчевић, Ђоко, „Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века“, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 109–202.

Енциклопедијске одреднице:

Вукашиновић, Рајко П, „Митрополит Леонтије Лука Ђуричин Радуловић (1835–1888)“, у: *Биографије истакнутих Требињана од XVI до почетка XX вијека*, (Требиње: Глас Требиња, 2013), 447–451.

Радојчић, Јован С, „Радуловић Лука Леонтије“, у: *Срби западно од Дунава и Дрине*, П–Ш, књига III, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 390.

Интернет извори:

https://eparhija-zahumskohercegovačka.com/?page_id=2099 [приступљено дана 22. марта 2023. у 00.41]

<http://arhiva.eparhija-zahumskohercegovačka.com/node/2351> [приступљено дана 22. марта 2023. у 01.10]

Lazar Radan

METROPOLITAN LEONTIJE RADULOVIĆ (1835–1888) – THE FIRST
SERBIAN METROPOLITAN OF HERZEGOVINA
SINCE THE ABOLITION OF THE PATRIARCHY OF PEĆ IN 1766.

Summary: *After the abolition of the Patriarchy of Peć in 1766, Greek bishops came to Herzegovina, as well as to other Serbian areas. Their service was mostly extremely negative and among the common people they were remembered in the worst light. They paid a lucrative fee to the Patriarch of Constantinople for their arrival at the positions, and then compensated for those funds by taking from the ordinary poor of the country. In the Zahumlje-Herzegovina Metropolitanate, ten Greek bishops were replaced in the period 1766-1889, until the arrival of the first Serbs in this chair. The subject of this paper is precisely the life, arrival and service of a prominent Herzegovinian Metropolitan, Leontije Radulovic (1888), the first Serb to hold the seat of the Metropolitanate of Herzegovina since the abolition of the Patriarchy of Peć. His difficult and martyred life was only a prelude to his arrival at this famous position. In the paper, we dealt in detail with his life path and service, as well as partially with the history of the Metropolitanate from its foundation to his service. The work was created on the basis of relevant historical literature, sources and newspapers and aims to bring closer the significance of the arrival of the Serbs to the seat of the Metropolitanate of Herzegovina for the Orthodox people of Herzegovina itself, as well as to preserve the memory of this important Serbian and Herzegovinian archbishop.*

Keywords: *Zahumlje-Herzegovina Metropolitanate, metropolitan, Leontije Radulović, church, Mostar, Herzegovina.*